

RECENZJE I POLEMIKI

DOI: 10.48261/pis213837

Z HISTORII UKRAIŃSKIEJ POLONII: WYBITNI POLACY I CHARKÓW

LUBOW ŻWANKO, *Wybitni Polacy i Charków: słownik biograficzny (1805–1918)*, tłumaczenie Tetiana Dowżok, Majdan, Charków 2019, 396 s.

Ukraińska historyczka Lubow Żwanko znana jest czytelnikom z licznych studiów nad społecznymi aspektami historii Wielkiej Wojny 1914–1918, Ukraińskiej Narodowej Rewolucji 1917–1921 oraz stosunków polsko-ukraińskich w XIX i pierwszej połowie XX w. Jest ona autorką monografii: *Wymiary socjalne Państwa Ukraińskiego (kwiecień–grudzień 1918)*, Charków 2007¹; *Uchodźcy I wojny światowej: wymiar ukraiński (1914–1918)*, Charków 2012²; *Placówki dyplomatyczne Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie: historia i współczesność*, Charków 2020³ oraz wielu innych prac wydanych w czasopiśmie naukowych w Warszawie, Krakowie, Toruniu i Lublinie.

Recenzowana praca jest poświęcona Polakom z Charkowa – głównego ośrodka Ukrainy Słobodzkiej, zwanej też Słobodszczyzną – zarówno mieszkającym w tym mieście na stałe, jak i przebywającym w nim relatywnie krótko. Stanowi tłumaczenie na język polski publikacji wydanej w języku ukraińskim w 2018 r. Książka jest wynikiem wieloletnich badań naukowych Autorki. Jej przygotowanie umożliwił udział Lubow Żwanko w programie stypendialnym Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej „Thesaurus Poloniae” (2016) oraz staż naukowy przyznawany w ramach Nagrody

¹ L. Żwanko, *Socjalni wymiry Ukrainської Derżawy (kwiecień–grudzień 1918 r.)*, Charkiw 2007.

² L. Żwanko, *Biżenci Pierszoi switowej wojny: ukraiński wymir (1914–1918 rr.)*, Charkiw 2012, por. także zbiór dokumentów poświęcony tej tematyce: L. Żwanko, *Biżenstwo Pierszoi switowej wojny w Ukraini: dokumenty i materialy (1914–1918 rr.)*, Charkiw 2010.

³ L. Żwanko, *Dyplomatyczny przedstawicielstwo Polskiej Rzespubliki w Charkowi: istoria i suczasnist'*, tytuł polski: *Placówki dyplomatyczne Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie: historia i współczesność*, per. na pol. mowu T. Dowżok, Charkiw 2020. Książka została wydana w językach polskim i ukraińskim.

im. Iwana Wyhowskiego, przyznawanej pod patronem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Dudy (fundator nagrody – Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego), odbyty na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (2017) oraz na Uniwersytecie Jagiellońskim (2018).

Książkę otwiera słowo wstępne konsula generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie Janusza Jabłońskiego, dalej znajdują się: wykaz skrótów, wstęp, dwa artykuły naukowe poświęcone historiografii oraz zbiorowemu portretowi Polonii charkowskiej, 65 esejów biograficznych, aneksy, ilustracje, spis źródeł i literatury oraz indeks osobowy.

Jak zaznacza Autorka, celem publikacji było zachowanie i utrwalenie pamięci historycznej o słynnych Polakach, którzy w różnych okresach chronologicznych przebywali w jednym z największych miast wschodniej Ukrainy, personalizacja historii „polskiego” Charkowa oraz popularyzacja wiedzy o charkowskiej Polonii jako przykładzie tolerancji w stosunkach między Ukraińcami i Polakami w czasach, gdy nie istniało ani państwo ukraińskie, ani polskie. We wstępie Autorka określiła również kryteria doboru osób, których biogramy umieszczono w słowniku. Książka zawiera zatem artykuły poświęcone przedstawicielom Polonii Charkowa oraz wybitnym Polakom, którzy w pewnym etapie swego życia byli związani z tym miastem – tutaj się urodzili, studiowali, pracowali, służyli w wojsku lub przebywali na zesłaniu, trafili jako uchodźcy itd. Chronologiczne ramy recenzowanej pracy obejmują okres od początku XIX w. do 1918 r.

Baza źródłowa omawianej książki jest imponująca. *Słownik* opiera się na materiałach z ponad trzydziestu archiwów, bibliotek i muzeów polskich oraz ukraińskich, m.in. Biblioteki Narodowej w Warszawie, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, Archiwum Państwowego Obwodu Charkowskiego, Charkowskiej Biblioteki Narodowej im. W. Korolenki. Autorka korzystała również z licznych źródeł drukowanych i materiałów z bibliotek cyfrowych. Należy zauważyć, że przygotowując *Słownik*, Autorka wykorzystała wielotomowe wydawnictwo *Almanach polski*, zapoczątkowane w 2004 r. przez krajoznawcę i badacza Polonii slobodzkiej Michała Żura. Jak zaznacza Lubow Żwanko, *Almanach polski* to bezprecedensowa i unikalna encyklopedia tematyczna Polonii Charkowa i Ukrainy Slobodzkiej, nieocenione źródło do studiowania stosunków ukraińsko-polskich w XIX–XXI w., żywy przykład tolerancji, wzajemnej pomocy i wsparcia w trudnych warunkach braku własnych państw, totalitaryzmu czy katastrofy wojennej (s. 16).

W szkicu historiograficznym, umieszczonym na początku recenzowanej publikacji, Autorka przeanalizowała, w jakim stopniu biografie przedstawicieli Polonii Charkowa i wybitnych Polaków związanych z centrum Słobodzeczyzny znalazły odzwierciedlenie w polskich słownikach biograficznych i innych specjalistycznych publikacjach. Szczególną uwagę zwróciła na *Polski słownik biograficzny*, *Słownik biograficzny historii Polski*, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, *Słownik historyków polskich*, *Słownik biologów polskich*. Według niej na łamach *Polskiego słownika biograficznego* znajdują się informacje dotyczące tylko około połowy osób opisanych w recenzowanej publikacji. W szczególności brak zyciorysów polskich architektów mieszkających w Charkowie: Bolesława Michałowskiego,

Zdzisława Charmańskiego, Wiktora Wieliczki, Aleksandra Rzepiszewskiego oraz innych osób znaczących dla tego miasta.

Sporo ważnych informacji zawiera również kolejna część niniejszej publikacji – rozdział *Polonia Charkowa (1805–1918): szkic do portretu*. Tutaj Lubow Żwanko podaje „etapy tworzenia Polonii, jako ośrodka polskości w Charkowie, od pierwszych kontaktów do całkowicie ukształtowanej wspólnoty posiadającej ważne wówczas symbole świadomości etnicznej: zbudowany na koszt własny Kościół Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny oraz Dom Polski” (s. 34). Trzeba zwrócić uwagę, że tłumacz nie do końca zna terminologię katolicką. Inaczej niż w prawosławiu, katolicy mówią o wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny, a nie o jej zaśnięciu. Autorka zauważa, że do pierwszych kontaktów Charkowa z Polakami doprowadziły już w XVIII w. stosunki handlowe oraz wyróżnia, na s. 35–36, sześć „fal” imigracji Polaków do omawianego miasta, częściowo nakładających się na siebie pod względem chronologicznym. Są to: 1) ok. 1810–ok. 1820 – „fala profesorów” (związana z powstaniem uniwersytetu); 2) 1812–1815 – „fala jeńców” (efekt porażki armii Napoleona, w skład której wchodził również Polacy); 3) lata trzydzieste–czterdzieste XIX w. – „fala młodych Polaków” (przybyłych na studia z powodu zamknięcia przez władze rosyjskie Uniwersytetu Wileńskiego oraz Liceum Krzemienieckiego); 4) lata trzydzieste i sześćdziesiąte XIX w. – „fala zesłańców” (związana z powstaniami: listopadowym oraz styczniowym); 5) lata siedemdziesiąte–dziewięćdziesiąte XIX w. – „fala specjalistów” (dobrowolna migracja Polaków poszukujących możliwości awansu zawodowego); 6) lata 1914–1918 – „fala uchodźców” (związana z katastrofą okresu Wielkiej Wojny).

Lubow Żwanko zaznacza, że według powszechnego spisu ludności z 1897 r. Charków znalazł się na piątym miejscu wśród największych miast Imperium Rosyjskiego (bez Królestwa Polskiego), jeśli chodzi o liczbę ludności polskiej. Wówczas mieszkało tu 4233 Polaków, co wynosiło 2,4% ludności miasta. Pod koniec XIX w. przez społeczność polonijną został zbudowany wspomniany powyżej neogotycki kościół rzymskokatolicki Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, natomiast 1908 r. otwarto Dom Polski.

Na początku XX w. występowała tendencja do powiększania się polskiej mniejszości narodowej, która liczyła ok. 7 tys. osób i charakteryzowała się spójnością. Szczególna solidarność i jedność społeczności polskiej przejawiała się w tworzeniu licznych organizacji charytatywnych, mających na celu pomoc cywilnym i wojskowym ofiarom Wielkiej Wojny.

Ogólna charakterystyka charkowskiej Polonii poprzedza serię 65 szkiców biograficznych. Otwiera ją biogram hrabiego Seweryna Potockiego (1762–1829) – kuratora Charkowskiego Okręgu Szkolnego w latach 1803–1817. Był on, wraz z Wasilijem Karazinem, jednym z założycieli Uniwersytetu Charkowskiego. „S. Potocki przyczynił się znacznie do rozwoju szkolnictwa charkowskiego, a także zajmował się przygotowaniem programów nauczania dla uniwersytetu, brał udział w założeniu ogrodu uniwersyteckiego, złożył dary do kolekcji gabinetu mineralogii, stworzył podstawy kolekcji numizmatycznej, przekazał do biblioteki 1695 książek” – stwierdza Autorka recenzowanej publikacji (s. 55).

Wśród biogramów wybitnych Polaków czasowo zamieszkujących w Charkowie w słowniku zamieszczono biogram Romualda Traugutta (1826–1864) – generała, dyktatora powstania styczniowego oraz kierownika Rządu Narodowego. W latach 1856–1858 służył on w wojsku w tym mieście, pełniąc funkcję skarbnika i egzekutora komisji ds. likwidacji

spraw i rachunków sztabu głównego i zarządu byłej II Armii Imperium Rosyjskiego. W Charkowie urodziła się jego córka Alojza.

W latach 1908–1910 w sztabie X korpusu w Charkowie odbywał służbę wojskową uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej oraz I wojny światowej, późniejszy dowódca powstania wielkopolskiego, jeden z twórców Wojska Polskiego, gen. Józef Dowbor-Muśnicki. W mieście tym spędziła dzieciństwo również jego córka Janina Lewandowska (1908–1940) – pilot wojskowy, szybowniczka, podporucznik oraz jedyna kobieta wśród polskich oficerów zamordowanych w Katyniu. Jej biogram zamyka recenzowany słownik.

Rok studiów (1885–1886) na Wydziale Medycznym Uniwersytetu Charkowskiego był ważnym fragmentem biografii jednego z twórców odrodzonego państwa polskiego, Józefa Piłsudskiego. Lubow Żwanko zaznacza: „23 lipca 1885 r. J. Piłsudski zwrócił się do rektora Uniwersytetu Charkowskiego »z uprzejmą prośbą o przyjęcie mnie na wydział medyczny uniwersytetu«. W Charkowie skończył pierwszy rok na wydziale medycznym Uniwersytetu. Podczas studiów, w wieku 19 lat zaangażował się w działalność rewolucyjną i poznał członków organizacji podziemnych. Już w pierwszym semestrze spędził dwa dni w areszcie – po raz pierwszy w swoim życiu. Za udział w rozruchach studenckich w dniach 18 i 19 lutego 1886 r. został aresztowany i wsadzony do karceru na sześć dni. Po ukończeniu pierwszego roku przyjechał na wakacje do Wilna i postanowił kontynuować studia na Uniwersytecie w Dorpacie”.

Dużo miejsca w *Słowniku* zajmują artyści, m.in. charkowski okres odnotowano w biografii Wincentego Sleńdzińskiego (1837–1909) – malarza i konserwatora zabytków, skazanego przez władze rosyjskie na 20 lat zesłania za rzekomy udział w powstaniu styczniowym. W 1867 r. Sleńdziński uzyskał pozwolenie na przyjazd do Charkowa, gdzie mieszkał pod nadzorem policji do 1871 r. W tym czasie malarz stworzył 175 dzieł. Dochody ze sprzedaży portretów pomogły mu utrzymać dużą rodzinę. Po zwolnieniu spod nadzoru policyjnego uzyskał pozwolenie na powrót do Królestwa Polskiego, jednak w 1875 r. został deportowany do Charkowa na zesłanie administracyjne w związku z przekroczeniem granicy rosyjsko-austro-węgierskiej podczas wycieczki. Przebywał tu do 1883 r., kontynuując działalność malarską.

Henryk Siemiradzki (1843–1902) – światowej sławy artysta, malarz, profesor Akademii Sztuki w Sankt-Petersburgu, honorowy członek akademii rzymskiej, berlińskiej, paryskiej i turyńskiej również należy do grupy artystów Polonii Charkowa. Urodzony w miejscowości Nowobielegorod, w guberni charkowskiej, w wieku 7 lat wraz z rodzicami przeniósł się do Charkowa, gdzie ukończył Gimnazjum Miejskie nr 2, a następnie studia na Wydziale Fizyczno-Matematycznym miejscowego Uniwersytetu, na którym obronił pracę pt. „O instynkcie owadów”. Następnie studiował w petersburskiej Akademii Sztuki, ale często przyjeżdżał do Charkowa i aktywnie uczestniczył w życiu kulturalnym miasta. Później jego rodzina przeniosła się na stałe do Królestwa Polskiego, jednak – jak stwierdza Lubow Żwanko – charkowski okres życia artysty pozostał jego „słoneczną sielanką”.

W czasie Wielkiej Wojny Charków stał się miejscem niewoli dla pochodzącego z Małopolski malarza i literata Mariana Ruzamskiego (1889–1945), który został tu internowany przez władze rosyjskie jesienią 1914 r. jako obywatel wrogiego kraju – Austro-Węgier. W tym okresie artysta miał problemy finansowe i uniknął ubóstwa jedynie dzięki sprze-

daży swoich obrazów. Po wojnie powrócił do Krakowa. W Charkowie dłużej lub krócej przebywali także malarze: Jan Stanisławski, Bolesław Cybis, Augustyn fon Miedwiej, poeta Leopold Staff, działacz wojskowy Leon Berbecki, naukowcy Ignacy Daniłowicz, Antoni Przeborski oraz uczestnik Powstania Warszawskiego Jan Gordziałkowski.

W słowniku dużo uwagi poświęcono lokalnym polskim elitom, w tym architektom: Zdzisławowi Charmańskiemu, Bolesławowi Michałowskiemu, Wiktorowi Wieliczce oraz Aleksandrowi Rzepiszewskiemu (1879–1930). Przestrzeń architektoniczna historycznej części Charkowa jest nie do wyobrażenia bez budynków zaprojektowanych przez ostatniego z nich. Jego dziesięcioletnia działalność w Charkowie (1910–1920) naznaczona została budową wielu gmachów w stylu modernistycznym. Tylko w latach 1911–1915 architekt zbudował 27 budynków, w tym hotel „Astoria”. Dowodem rozwoju jego kariery było umieszczenie informacji o nim na łamach rocznika reklamowego i referencyjnego „Cały Charków” za 1914 r. Od roku 1920 architekt mieszkał w Moskwie, gdzie kontynuował swoją działalność zawodową.

Wiele uwagi Autorka poświęciła także lekarzom: Jerzemu Polucie (starszemu) oraz Władysławowi Frankowskiemu, fotografowi Alfredowi Fedeckiemu, kompozytorowi Konstantemu Górskiemu. Znajdziemy także informacje o wielu naukowcach i nauczycielach związanych z centrum Słobodszczyzny; w szczególności warto wspomnieć o takich osobach, jak: Józef Jeżowski (ok. 1793/1796–1855), Grzegorz Hreczyna (1796–1840), Antoni Szagin (1800–1842), Aleksander Mickiewicz (1801–1871), Alfons Walicki (1808–1858), Karol Wiśniewski (1805–1863), Józef Piechowski (1815–1891), Edward Ostrowski (1816–1859).

Recenzowaną publikację uzupełniają aneksy w postaci pięciu tabel. Pierwsza – „Stość połączenia Polaków z Charkowem według materiałów *Polskiego Słownika Biograficznego*” – zawiera uogólnione zestawienie znanych postaci polonijnych według przyczyn ich pobytu w Charkowie („miejsce urodzenia i edukacji”, „okres życia i pracy”, „miejsce służby wojskowej”, „miejsce wygnania” itp.). Kolejne cztery tabele informują czytelnika o budynkach wzniesionych w Charkowie przez znanych polskich architektów: Aleksandra Rzepiszewskiego, Zdzisława Charmańskiego, Bolesława Michałowskiego oraz Wiktora Wieliczkę.

W recenzowanej pracy umieszczono wykonane przez Autorkę zdjęcia budynków tych architektów oraz kolorowe reprodukcje obrazów Augustyna fon Miedwieja, Wincentego Słędzińskiego, Jana Stanisławskiego, Mariana Ruzamskiego oraz innych malarzy.

Na końcu znalazły się *Źródła i literatura* zestawione osobno dla każdej części *Słownika*. Możemy tu odnaleźć bibliografie dotyczące wstępnych szkiców: *Polonia Charkowa (1805–1918): niektóre aspekty historiografii*, *Polonia Charkowa (1805–1918): szkic do portretu* oraz do każdego biogramu. Umieszczono tu również wykaz prac Autorki, które dotyczą kwestii uchodźców polskich okresu Wielkiej Wojny. Korzystanie ze *Słownika* ułatwia indeks osobowy, który wraz ze streszczeniami w języku polskim i angielskim zamyka publikację.

W tym miejscu chcemy poczynić pewne uwagi oraz wyrazić odrębne opinie. Jak wspomnieliśmy, tematyka książki obejmuje charkowski okres życia 65 Polaków. Dlatego niezwykle ciekawe byłoby podanie adresów, pod którymi mieszkali. W tej sprawie Autorka mogła skorzystać z licznych ksiąg adresowych wydawanych w Charkowie od drugiej

połowy XIX w. Być może te domy zachowały się do dziś, jeśli tak – wypadałoby zamieścić ich zdjęcia.

W szkicu *Polonia Charkowa (1805–1918): niektóre aspekty historiografii* należałoby omówić miejsce oraz rolę polskich kobiet w życiu codziennym miasta. Niewątpliwie problematyka ta znana jest Autorce, która recenzowała książkę Olgi Nikołajenko „Polskie kobiety Ukrainy Naddnieprzańskiej w drugiej połowie XIX – początku XX wieku: życie publiczne i prywatne” (Charków 2015). Jednocześnie *Słownik* wzbogaciłoby umieszczenie biogramu Zofii Stankiewicz (1862–1955) – polskiej malarki i graficzki, działaczki społecznej, feministki, rysowniczkii, ilustratorki reprezentującej nurt symbolizmu, która dzieciństwo spędziła w Charkowie. Można było również umieścić biogram Zofii Berbeckiej (1884–1970) – polskiej nauczycielki, działaczki kobiecej, polityczki, posłanki na sejm w II RP. W swoim okresie charkowskim (1906–1913) pracowała ona jako nauczycielka, aktywnie działała w Domu Polskim i w Polskiej Partii Socjalistycznej, współtworzyła także drużyny skautowe. W ten sposób *Słownik* zostałby uzupełniony interesującym wątkiem kobiecym, mimo że panie w omawianym okresie pozostawały w cieniu mężczyzn. W *Słowniku* zabrakło również wstępnego szkicu dotyczącego polskiego komponentu w miejskiej przestrzeni pamięci.

Niemniej jednak należy stwierdzić, że recenzowana praca jest solidnym, oryginalnym dziełem historycznym poświęconym charkowskiej części ukraińskiej Polonii. Mamy nadzieję, że zostanie należycie oceniona przez Czytelników.

Oleksandr Havryliuk

Wołyński Uniwersytet Narodowy
im. Łesi Ukrainki w Łucku
ORCID: 0000-0001-8325-6957

Oleh Razyhrayev

Wołyński Uniwersytet Narodowy
im. Łesi Ukrainki w Łucku
ORCID: 0000-0003-0480-6936

OLEKSANDR HAVRYLIUK – doktor historii, docent w Zakładzie Historii Ukrainy oraz Archeologii Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki w Łucku. Jego zainteresowania naukowe obejmują życie społeczno-kulturalne i duchowe Ukrainy czasów najnowszych, stosunki ukraińsko-polskie w XX w. i na początku XXI w., w szczególności ochronę ukraińskich wartości kulturowych w II Rzeczypospolitej. Autor ponad 120 publikacji naukowych (rozdziały w monografiach zbiorowych, artykuły w ukraińskich i zagranicznych wydawnictwach zbiorowych, materiały pokonferencyjne).

OLEKSANDR HAVRYLIUK – PhD in history, Associate Professor at the Department of Ukrainian History and Archaeology of the Lesya Ukrainka Volyn National University in Lutsk. His academic interests include the socio-cultural and spiritual life of Ukraine in recent times, Ukrainian-Polish relations in the 20th and early 21st centuries, and particularly the protection

of Ukrainian cultural items in the Second Polish Republic. Author of over 120 publications (chapters in collective monographs, articles in Ukrainian and foreign publications, post-conference materials).

OLEH RAZYHRAYEV – doktor historii, docent w Zakładzie Historii Powszechnej Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki w Łucku. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół historii Ukrainy i Polski pierwszej połowy XX w., w szczególności policji oraz systemu penitencjarnego na Wołyniu i Galicji Wschodniej w latach 1918–1939, społecznej historii Wołynia okresu Wielkiej Wojny oraz konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej. Autor ponad stu publikacji naukowych, m.in. książek: *Po obydwu boki frontu. Hromadski orhanizacyi na Wołyni w roky Welykoj wijny: 1914–1918 rr.*, Łuck 2018 oraz *Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym*, Warszawa 2019.

OLEH RAZYHRAYEV – PhD in history, Associate Professor at the Department of General History of Lesya Ukrainka Volyn National University in Lutsk. His research interests focus on Ukrainian and Polish history of the first half of the 20th century, particularly the police and penitentiary system in Volhynia and Eastern Galicia in 1918–1939, the social history of Volhynia during the Great War, and the Polish-Ukrainian conflict during World War II. Author of over a hundred academic publications, including the books: *Po obydwu boki frontu. Hromadski orhanizacyi na Wołyni v roky Velykoyi vijny: 1914–1918 rr.*, Lutsk 2018 and *Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym*, Warsaw 2019.